

України; Інститут проблем природокористування та екології / А.Г. Шапар (ред.). — Д.: Моноліт, 2004. — 313 с.

13. Розпорядження Кабінету Міністрів України «Концепція національної екологічної політики на період до 2020 р.» від 17.10.2007 р. № 880-р. Режим доступу: www.kmu.gov.ua.

14. Закон України «Про відходи» (N 1825-VI (1825-17) від 21.01.2010 р.). — ВВРУ. — 2010. — N 10. — Ст.107.

15. Розпорядження «Про схвалення Концепції національної екологічної політики України на період до 2020 року». Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=880-2007-%F0>.

16. Ross M. The Political Economy of the Resource Curse / M. Ross // World Politics. — 1999. — Vol. 51. — P. 297—322.

17. Ross M. Does Oil Hinder Democracy? / M. Ross // World Politics. — 2001. — Vol. 53. — P. 325—361.

Стаття надійшла до редакції 09.06.2010 р.

УДК 330.8 (338)

С. О. Біла, проф., д-р наук держ. упр.,
ДУ «Інститут економіки та прогнозування»
НАН України (м. Київ)

ФОРМУВАННЯ ІНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВОГО СЕРЕДОВИЩА РОЗВИТКУ ПІДПРИЄМНИЦТВА ТА СОЦІАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ БІЗНЕСУ В РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ (КІНЕЦЬ ХІХ — ПОЧАТОК ХХ СТ.)

АНОТАЦІЯ. У статті висвітлено основні закономірності формування інституційно-правового середовища розвитку підприємництва та соціальної відповідальності бізнесу в Російській імперії (кінець ХІХ — початок ХХ ст.). Досліджено заходи державної політики Російської імперії щодо вирішення «робітничого питання», у тому числі за рахунок створення та функціонування інституту державної фабричної інспекції. Визначено, що основною причиною домінування підприємницького патерналізму в Російській імперії стала низька «ціна підкорення закону» та відсутність розвинутого інституційного середовища (системи соціального страхування та соціального захисту, професійних спілок, лікарняних кас тощо). «Інституційні пастки» гальмували розвиток процесів соціальної відповідальності бізнесу в Російській Імперії, що призвело до революційних подій 1917 р.

КЛЮЧОВІ СЛОВА. Інституційно-правове середовище; державна політика; «робітниче питання»; підприємницький патерналізм; фабрична інспекція; соціальна відповідальність бізнесу.

Інституційно-правове забезпечення розвитку підприємництва та соціальної відповідальності бізнесу займає в дослідженнях сучасної економічної науки надзвичайно важливе місце. Це питання тісно пов'язано з соціальною орієнтацією ринкових реформ, пошуком шляхів узгодження економічних інтересів бізнесу, робітників та громадськості. Актуальність такої постановки проблеми підтверджує і практика господарювання України. Водночас, витоки недосконалості та «подвійності» правових стандартів при здійсненні ринкових реформ, «прорахунки» у вирішенні «робітничого питання» та формування традицій соціальної відповідальності бізнесу, як свідчить досвід вітчизняних історико-економічних досліджень, ідуть корінням ще у другу половину XIX — початок XX ст. — період активного становлення національного промислового виробництва. Саме тому узагальнення історичного досвіду, успіхів та прорахунків ринкових трансформаційних перетворень у площині дослідження особливостей становлення інституційно-правового середовища розвитку підприємництва та формування засад соціальної відповідальності бізнесу в Російській імперії (наприкінці XIX — на початку XX ст.) — має надзвичайну актуальність не тільки з позицій ретроспективного погляду на історію, але і з позицій теоретико-методологічного обґрунтування сучасних принципів та цивілізованих підходів до розв'язання проблем інституційної взаємодії праці та капіталу з метою зниження соціальної напруги у суспільстві.

Інституційно-правовий аналіз традиційно тісно пов'язаний з дослідженням особливостей становлення та еволюції соціальних інститутів в умовах ринкової економіки. В контексті історико-економічних досліджень це вимагає застосування синергетичного, міждисциплінарного підходів до дослідження проблеми; комплексного аналізу еволюції економічних, юридичних та кон'юнктурно-статистичних складових формування соціальних інститутів ринку на різних історичних етапах їх розвитку. Такий спектр дослідження вимагає синтезування у єдиний цикл: методу аналізу ієрархій, аналітичної оцінки рівня розвитку процесу та методики кон'юнктурних обстежень. На засадах такого підходу розширюються можливості історико-економічних досліджень щодо оцінювання результативності, виявлення недоліків та визначення пріоритетних напрямів подальшого розвитку системи інституційно-правового середовища розвитку підприємництва та формування засад соціальної відповідальності бізнесу в Російській імперії (наприкінці XIX — на початку XX ст.). Дослідження економічної історії формування правових та соціальних інститу-

цій (на прикладі практики ринкового господарювання кінця XIX ст. — початку XX ст.) є надзвичайно актуальні і сьогодні, оскільки дозволяють у майбутньому уникнути втрат ресурсів та прорахунків у процесі розробки та впровадження національної економічної політики.

Історико-економічні дослідження різних складових та сфер інституційного забезпечення ринкових реформ традиційно перебувають у центрі уваги таких відомих українських учених, як Л. П. Горкіна [1, 193—211], Т. І. Дерев'янкін [1, с. 22—32], П. М. Леоненко [1, с. 163—173] та ін. Велику увагу цим питанням приділяють і російські вчені, дослідники історії розвитку підприємництва у XIX — початку XX ст.: І. В. Поткіна, Т. М. Китаніна, А. Л. Дмитрієв та інші [2]. Разом з тим, висвітлення історії інституційно-правового забезпечення розвитку національного підприємництва та соціальної відповідальності бізнесу у цей період і досі не завершено.

Метою статті є історико-економічний аналіз формування інституційно-правового середовища розвитку підприємництва та становлення інституцій його соціальної відповідальності в умовах Російської Імперії.

Для досягнення мети у статті поставлені такі завдання:

— визначити етапи інституційного забезпечення вирішення «робітничого питання» в Російській Імперії та дослідити їх характерні ознаки;

— висвітлити історичні передумови формування інституційно-правового забезпечення вирішення «робітничого питання» у Російській імперії (кінець XIX ст.);

— дослідити сутність та інституційну природу фабричної інспекції, її прав та повноважень у сфері державного контролю за діяльністю підприємців;

— виявити особливості формування інституційного середовища щодо регламентації прав і обов'язків праці і капіталу на промислових підприємствах Російської Імперії в контексті дотримання принципу «соціальної справедливості».

В процесі аналізу формування інституційно-правового середовища розвитку підприємництва та становлення інституцій його соціальної відповідальності під час вирішення «робітничого питання» в практиці економічних реформ Російської Імперії XIX — початку XX ст. можна виокремити два етапи. Ознаками першого етапу (що пов'язується з реформами М.Х Бунге) стало концептуальне бачення вирішення робітничого питання у руслі ліберально-буржуазних підходів: дотримання свободи відносин між працею та капіталом (включно із свобо-

дою «стачек» (страйків)); дозволу на створення робітничих організацій та робітниче представництво у виборних органах на місцях; поширення ідей щодо участі робітників у прибутках підприємств тощо. Після відставки М. Х. Бунге (1886 р.) в Російській Імперії починає домінувати «охоронно-попечительський» урядовий курс у вирішенні робітничого питання (його основу становлять циркуляри Міністерства внутрішніх справ адміністративно-заборонного характеру).

Другий етап реформ у площині вирішення робітничого питання був пов'язаний з реформами С.Ю. Вітте (кінець 90-х рр. XIX ст. — 1906 р. (відставка С.Ю. Вітте)). Основою реформ стала розробка та впровадження у господарську практику «попечительських» фабричних законів як головного засобу попередження масових «стачек» (страйків) робітників. Такий підхід передбачав відміну карного переслідування учасників економічних «стачек», їх легалізацію; дозвіл робітникам організовувати різного роду каси (у тому числі — каси взаємодопомоги), просвітницькі організації, обирати виборних представників для вирішення питань з адміністрацією на підприємствах тощо. Велика увага приділялась реформістським, «мирним» методам вирішення «робітничого питання» (що передбачало узгодження інтересів робітників та підприємців за допомогою участі у переговорному процесі профспілок). Водночас спроби здійснити на практиці давно назрілу реформу трудового законодавства, досягти узгодженості економічних інтересів сторін у трудовому договорі методом переговорів; надати робітникам широке представництво у промислових судах, страхових органах; дозволити свободу «стачек» та профспілок тощо — у період реакції (з 1906 р.) були припинені, що й обумовило подальший шлях вирішення «робітничого питання» в Російській Імперії революційними, насильницькими методами.

Для усвідомлення причин «фіаско» реформ М.Х. Бунге та С.Ю. Вітте доцільно висвітлити більш глибоке коріння становлення правових інституцій взаємодії «підприємець» — «робітник» та повернутись до витоків становлення державних інституцій, що мали контролювати цей процес. Насамперед — йдеться про формування державного інституту — «фабрична інспекція». Історія формування інституту фабричної інспекції у Російській Імперії йде корінням у 80-ті роки XIX ст. Закон, у якому вперше йшлося про права робітників та про створення інституту фабричної інспекції, був прийнятий 1 червня 1882 р. (введений у дію 1 травня 1884 р.). Важка, нерегламентована праця на заводах і фабриках (у тому числі й у нічну зміну), у 80-ті — 90-і рр. XIX ст. була нор-

мою для всіх підприємств на території Російської Імперії. Економічні інтереси робітників в умовах бурхливого промислового перевороту і за умов збереження абсолютної монархії, практично не брались до уваги. В умовах первісного нагромадження капіталу робота найманих працівників на промислових підприємствах не підлягала державній регламентації. Нормою був робочий день тривалістю 14—16 годин і праця у нічний час, що стало однією з причин різкого збільшення кількості травматичних випадків на виробництві, соціального невдоволення працівників, що знаходило виявлення у стихійних страйках (робітничих «стачках») та короткострокових (місцевих) бунтах робітників.

Під тиском становлення правового поля розвитку підприємництва у Європі, у прогресивних кругах інтелігенції Російської Імперії поширювалось розуміння того, що подальша державна бездіяльність у сфері фабричного законодавства може викликати масові народні «заворушення». Як наслідок цих процесів — державна влада Російської Імперії розпочинає законодавчу роботу в цьому напрямку. Так, Законом від 3 червня 1885 р. у Російській імперії була заборонена нічна робота підлітків і жінок на прядильних та ткацьких фабриках (з виробництва бавовни, льону, вовни тощо). Цей закон мав тимчасовий характер і набув змін у 1890 р. [3, с. 231].

Однією з найважливіших проблем для Російської Імперії середини 80-х рр. XIX ст. залишалась проблема регламентації процедури найму робітників, законодавче узаконення їх прав та обов'язків. Загальні правила найму, «обов'язкові до виконання» на всій території Російської Імперії були прийняті 3 червня 1886 р.: «Особые правила о надзоре за заведениями фабричной промышленности и о взаимных отношениях фабрикантов и рабочих». Спочатку такі правила були введені лише у Петербурзькій, Московській і Владимирській губерніях. У 1891 р. дія «правил» поширилась ще на 2 губернії, у 1894 р. — на 13 губерній; у 1896 р. — на 8 губерній і лише у 1897 р. «правила» поширились на всю Європейську територію Російської Імперії. У Бакінській губернії вони були введені з 1899 р., а у Черноморській, Тіфліській та Кутаїській губерніях — з 1901 р.

У відповідності з положеннями «Особых правил о надзоре за заведениями фабричной промышленности и о взаимных отношениях фабрикантов и рабочих» передбачалося введення нового інституту — *фабричної (державної) інспекції*. Цей інститут державного контролю досить швидко прижився в системі управління промисловістю Російської Імперії. Збільшення обсягів виробниц-

тва, зростання кількості фабрик і заводів вимагало і збільшення кількості штату фабричних інспекторів. Так, станом на 1884 р. на всю Російську Імперію було передбачено усього 20 інспекторів (станом на 1885 р. на одного інспектора доводилось 1295 промислових закладів з 43491 робітниками). Поступово штат фабричних інспекторів збільшувався: у 1891 р. — 36 інспекторів, у 1897 р. — 171 інспектор; у 1899 р. — 251 інспектор. У результаті збільшення штату, на одного державного інспектора у 1899 р. припадало вже 80 промислових закладів з кількістю 5520 працюючих [4, с. 356].

У 1899 р. територія Європейської Росії була поділена на 6 округів, на чолі яких були поставлені окружні інспектори, а їм підпорядковані старші фабричні інспектори. Одночасно з такими змінами при міністерстві фінансів було засновано «Главное по фабричному і горнозаводским делам присутствие». У відповідності з діючим на той період у Російській Імперії фабричним законодавством, були визначені права та обов'язки фабричної інспекції. У тому числі: нагляд за виконанням постанов про роботу малолітніх; прийняття заходів до попередження суперечок і непорозумінь між фабрикантом і робітником; нагляд за виконанням договірних відносин, встановлення яких підлягає вільному узгодженню сторін, але у певних межах, визначених законом.

Державною фабричною інспекцією затверджувались правила внутрішнього розпорядку на фабриках (заводах). Правила повинні були бути оприлюднені на фабриці (заводі) (тобто вивішені на людному місці) і обов'язково включали наступні положення. 1). Розклад роботи (окремо для дорослих і малолітніх). У тому числі — години початку та завершення роботи; кількість і тривалість перерв для відпочинку, сніданку та обіду протягом роботи; час закінчення роботи перед неділями та святковими днями тощо.

2). Розклад свят, під час яких підприємство не працювало.

3). Порядок і тривалість «відсутності на роботі». Для робітників, що проживали у заводських (або фабричних) приміщеннях, — встановлювався порядок і тривалість «перебування і відсутності» стосовно даних приміщень.

4). Умови користування для робітників влаштованими при заводі (фабриці) квартирами (бараками), лазнями тощо.

5). Надання і регламентація часу на чищення машин і апаратів, а також прибирання майстерень, цехів (якщо за умовами договору про найм ці обов'язки були покладені на робітників).

6). Визначення обов'язків щодо дотримання порядку і «благочиння» на фабриці.

7). Вимоги щодо «дотримання обережності» при роботі найманих працівників з машинами, вогнем, знаряддями праці тощо [3, с. 284].

Вищезазначені правила ставили за мету внести порядок у процедуру найму, роботи та відпочинку робітників; чітко розмежувати відповідальність робітників і підприємців за травматизм на виробництві; регламентувати порядок нарахування штрафів. Одночасно з такими завданнями «Присутствиям по фабричным делам» було надано право видавати постанови «...про заходи для охорони життя, здоров'я і моралі робітників під час роботи», вирішувати питання про лікарську допомогу робітникам тощо.

Водночас, унаслідок відсутності єдиного правового поля, що гарантувало та забезпечувало відповідальність підприємців перед робітниками і фабричною інспекцією; низького розміру штрафів та високого рівня корупції в колах, які контролювали виконання фабричного законодавства — дотримання підприємцями вищезазначених правил і гарантій було вкрай незадовільним і слабо контролюваним. Державний контроль над виконанням прав і обов'язків сторін у процесі найму на промислових підприємства Російської Імперії по закону 7 червня 1899 р. перейшов у відання «Главного по фабричным и горнозаводским делам присутствия» де і був «забюрократизований» за допомогою маси циркулярів та інструкцій.

Крім загальних питань регламентації прав і обов'язків праці і капіталу на промислових підприємствах Російської Імперії у компетенції фабричної інспекції перебував і ряд практичних питань: про контроль за нормуванням робочого дня; про контроль за регламентацією дитячої праці та праці підлітків; про контроль за регламентацією процедури прийому робітників на роботу та звільнення; про порядок нарахування та стягнення штрафів тощо. Рішення цих питань відіграло важливу роль у розбудові інституційно-правового середовища розвитку російського підприємництва, у формуванні «правового поля» відносин між працею та капіталом.

Поряд з цим, становлення інституту фабричного законодавства передбачало створення реєстру робітників та збір статистичної інформації про них. Фабричне управління було зобов'язано вести пойменний список працюючих (із зазначенням місця проживання та віку кожного з робітників). Кожному робітнику (не пізніше семи днів з початку роботи на фабриці) мала бути видана розрахункова книжка (відповідно до зразка, затвердженого «губернською присутністю»). У розрахунковій книжці найманого робітника ма-

ла бути вказана наступна інформація: розмір заробітної плати; визначення підстав для її нарахування та строки виплати; розмір плати за користування робітниками квартирами, лазнями, що знаходились при заводі (фабриці) тощо; умови найму, обговорені та прийняті за спільної згоди сторін; запис розмірів заробітку робітника із зазначенням кількості накладених стягнень (штрафів) і підстав щодо їх накладення; витяги з постанов закону і правил внутрішнього розпорядку, що визначали права, обов'язки та відповідальність робітників.

Умови договору по найм робітника мали визначати розмір заробітної плати та встановлювати підстави для її нарахування. Як альтернатива договору для нарахування заробітної плати використовувались загальні «розціночні табелі», відомості та тарифи, які оприлюднювались у майстернях за підписом завідувача фабрикою і фабричного інспектора. При цьому на всій території Російської Імперії було встановлено, що чини фабричної інспекції «...не в праві відмовляти у засвідченні поданих розцінок по заробітній платі» (оскільки і тарифи та розмір заробітної плати можуть бути результатом індивідуальної «домовленості сторін»). Як правило, користуючись такою «поправкою», роботодавці традиційно занижували заробітну плату робітників і тарифи по заробітній платі, а робочі виявлялися безправні у захисті своїх економічних інтересів.

З метою попередження масових виступів робітників (в основному, через масове поширення практики заниження розмірів заробітної плати), циркуляром міністерства фінансів Російської Імперії 1898 р. було наказано чинам фабричної інспекції повідомляти про прийняті розцінки по заробітній платі місцевому губернському керівництву. В цілому ж, за законодавством Російської Імперії, до підприємців висувалась єдина вимога — розцінки заробітної плати повинні були виставлятися у майстернях за підписом керуючого фабрикою (або заводу). До усталених вимог також відносилось наступне: встановлена через угоду між робітником та промисловим закладом заробітна плата не повинна була знижуватись до закінчення укладеного з робітником строкового договору (або без попередження робітника за два тижні при договорі про наймання на роботу на невизначений термін).

У відповідності з положеннями циркулярів міністра фінансів (від 10 — 30 березня 1894 р. № 3538 та від 13 червня 1896 р. № 16508), чини фабричної інспекції зобов'язані були стежити за розмірами представлених розцінок з оплати праці, щоб «попередити свавілля в оцінці праці робітників» [5, с. 68]. Однак заува-

ження та поради фабричного інспектора (або губернатора) носили для фабрикантів виключно рекомендаційний характер — а отже, стосовно питань про встановлення розміру заробітної плати робітники практично завжди програвали.

На підприємствах машинобудівних, чавуноливарних заводів, на підприємствах обробної промисловості Російської Імперії правилом стала практика встановлювати з боку підприємців лише межі більшої чи меншої заробітної плати за певний вид роботи, не вказуючи кожному робітнику його конкретний розмір щодо оплати праці. Циркуляр міністерства фінансів від 13 червня 1996 р. № 16508 визнав можливим для підприємств обробної промисловості зазначити граничні розцінки з оплати кожного виду роботи, але з тією умовою, щоб кожному робітнику, який приступав до роботи, вписувати у розрахункову книжку точну суму оплати праці.

Болочим питанням для робітників Російської Імперії наприкінці XIX ст. залишалась проблема штрафів. Відсутність регламентації цього питання на державному рівні створювало умови для зловживань стосовно відрахувань від заробітної плати робітників за рахунок штрафів. Інтереси робітників щодо штрафів, практично, були не захищені. Так, для підтримання на фабриках і заводах належного порядку, завідувачам (керуючим) промисловими підприємствами надавалося право накладати на робітників грошові стягнення у таких випадках: за неякісну роботу (брак); за прогули; за порушення суспільного порядку тощо.

За неякісну роботу накладався штраф у відповідності з принципом наявності браку (несправностей). Разом з тим, критерій «несправностей» встановлювався за місцем роботи і не був регламентований державою. Саме у цьому й полягала можливість зловживань підприємцями при нарахуванні штрафів. Якщо ж фабриці (заводу) було завдано матеріальний збиток, то відшкодування такого збитку передбачалося здійснювати лише у судовому порядку. Проголом вважалася неявка робітника на роботу строком не менше половини робочого дня. Стягнення за прогул (штраф) бралось протягом одного місяця і не мало перевищувати шестиденного заробітку робочого понад заробітку, утриманого за прогули. Для робітників штраф за прогул законодавчо було визначено у сумі, не більше 1 рубля за день прогулу (але не більше 3-х рублів). Під порушенням порядку розуміли: несвоєчасну появу на роботу, самовільну відсутність на роботі протягом певного періоду часу тощо. Штраф за такі порушення не повинен був перевищувати 1 руб.

Усі стягнення і штрафи, що накладаються на робітника, повинні бути зафіксовані на фабриці (заводі) і записані в «особливу шнурову книгу» (тобто прошнуровану). Такі записи перевірялися фабричною інспекцією з позицій законності стягнень, що накладалися на робітника. У відповідності з російським фабричним законодавством розміри штрафів і випадки, за якими вони нараховувалися, повинні були бути зафіксовані в особливих табелях, затверджених фабричною інспекцією. Такі табелі вивішувались на загальний огляд у майстернях заводів і фабрик. Штрафи (стягнення), що накладалися на робочих по правопорушенням — у цілому не повинні були перевищувати однієї третини заробітку працівників за встановлений період оплати. При перевищенні встановленого розміру нарахованих штрафів йшлося вже про звільнення робітника.

Нараховані та утримані штрафи повинні були йти не на користь власників фабрики (заводу), а на створення особливого капіталу, який передбачалося використовувати на задоволення потреб самих робітників (водночас, процес використання цих коштів залишався у компетенції підприємців і слабо контролювався органами фабричної інспекції). Поряд з цим, відсутність правового захисту робітника консервувало його безправ'я у сфері нарахування штрафів. Брак, що виникав з причин низької якості сировини все одно штрафувався як провина робітника. А скарги робітника на утиски з боку майстра (як правило, саме майстер нараховував штрафи) жорстко засуджувались керівництвом підприємства, що у кінцевому підсумку, приводило до звільнення робітника, який скаржився.

До компетенцій фабричних інспекторів відносилось право обкладати штрафами і власників фабрик (заводів). Такі штрафи нараховувались за прийом робітників без надання їм розрахункової книжки; за порушення при проведенні розрахункових операцій (штраф від 5 до 25 руб.) тощо. Водночас на практиці подібні штрафи практично не стягувались. Підприємця також могли покарати штрафом, якщо він брав з робітників плату за ті предмети і послуги, які повинні були надаватись безкоштовно. Штраф нараховувався і за перевищення плати за послуги користування лазнею, їдальні тощо; за розрахунки понад тарифів, затверджених фабричною інспекцією; за оплату праці робітникам замість грошей товаром (хлібом тощо) — штраф від 50 до 300 руб. Однак такі штрафи суттєво не впливали на поведінку підприємців [3, с. 137].

В цілому ж, фабрично-заводське законодавство Російської Імперії традиційно захищало інтереси підприємців. За відмову ро-

бітника продовжувати роботу до терміну завершення найму, а також у випадку, якщо договір найму був укладений на невизначений термін, а робітник відмовлявся виходити на роботу, не попередивши про це керівництво за два тижні — за законом робітник підлягав арешту на період до 1 місяця. Більш жорстке покарання було передбачено за «припинення роботи скопом», тобто за страйк. Керівникам (організаторам) страйків загрожувало до 8 місяців тюремного ув'язнення, а учасникам — до 4 місяців в'язниці. При цьому підприємці мали повне право самостійно приймати рішення про розірвання договору найму, а робітник для свого захисту у відповідь міг пред'явити тільки цивільний позов [6, ст. 96, 139].

Таким чином, наприкінці XIX ст. внаслідок відсутності розвинутого інституційного правового поля вирішення робітничого питання, економічне та становище робітників в Російській Імперії було вкрай незадовільним. Робітник, практично, був позбавлений усіх громадянських прав щодо захисту власних інтересів, не міг вільно організовуватися у «професійні союзи» (професійні спілки). Водночас, об'єднання підприємців у союзи (синдикати і трести) на державному рівні усіляко заохочувалось [7, с. 55].

Для робітників були створені організаційні та правові перешкоди і в таких питаннях, як створення кас взаємодопомоги на підприємствах. За законом статут кас та порядок надання матеріальної допомоги розробляло керівництво заводів (фабрик). Щодо цього переслідувалась мета — не допустити фінансування можливих страйків робітників за рахунок коштів кас взаємодопомоги. Внаслідок цього, більшість кас взаємодопомоги ще при їх створенні виявилась «мертвонародженою» справою. Та ж доля спіткала і закон про створення робітничих комітетів, освіту яких міністерство фінансів віддало під контроль підприємців [8, с. 245].

Відсутність розвинутого інституціонально-правового середовища щодо організації повсякденного життя робітників проявлялось і у тому, що у духовному житті робітників у кінці XIX ст., найважливіше місце відводилось виключно релігії. Просвіта, читання книг вважалося «небезпечним заняттям». Цікаво відзначити, що у більшості випадків, робітник навіть не міг читати книги, дозволені загальної цензурою (для робітників існувала особлива цензура). Придбання книг було досить дорогим, тому, в основному, доступними були книги з безкоштовних народних бібліотек, переважно, релігійного змісту. Згодом, нереалізований потяг робітників до знань буде дуже швидко зайнятий революційною агітацією у «робітничих гуртках» та розповсюдженням революційної літератури.

Відсутність розвиненого інституційно-правового середовища для існування, розвитку та удосконалення фабричного законодавства та роботи і повноважень державної фабричної інспекції у Російській Імперії було притаманне усьому періоду кінця XIX — початку XX ст. Замовчування або ж, як крайність — силове рішення робочого питання (за допомогою розгону мирних демонстрацій та силового придушення страйків робітників тощо) тільки загострювало ситуацію, заганняючи її у політичний «глухий кут». Такі події відбувалися на тлі підсилення бюрократизації і відсутності інститутів державної підтримки просвітницької роботи щодо розповсюдження європейського досвіду вирішення робітничого питання (через страхові каси, систему соціального захисту, роботу профспілок тощо). У кінцевому підсумку, комплекс невирішених питань щодо законодавчого забезпечення робітничого питання, відсутність дієвих інститутів державного контролю за соціальною відповідальністю підприємницьких кіл, неспроможність влади забезпечити еволюційний процес суспільних реформ і призвело Російську Імперію до революційних подій осені 1917 р.

Висновки. Єдиним дієвим державним інститутом, що мав права та повноваження у площині контролю за вирішенням «робітничого питання» у Російській імперії став інститут «фабричної інспекції». Водночас, внаслідок недосконалості системи ринкових відносин в умовах панування абсолютної монархії, єдиною сферою, підконтрольною фабричній інспекції залишалась система утвердження правил внутрішнього розпорядку на фабриках (заводах), а саме: затвердження розкладу роботи (окремо для дорослих та малолітніх); розклад святкових днів; порядок «відсутності на роботі з поважних причин»; регламентація умов користування квартирами (бараками, банями), що перебували на території фабрик (заводів); вимоги по «дотриманню правил безпеки» на виробництві та контроль за «моральністю» робочих тощо.

Внаслідок відсутності єдиного, усталеного правового поля вирішення «робітничого питання», повноваження інституту фабричної інспекції у Російській імперії мали формальний характер. Низька ціна «підкорення закону» у Російській імперії була причиною порушення підприємцями (фабрикантами та ін.) порядку процедури найма, роботи (нормування робочого дня, регламентації праці дітей та підлітків на виробництві), відпочинку робітників; не було чіткого розмежування відповідальності робітників та підприємців за травматизм на виробництві; суб'єктивного характеру набув порядок нарахування штрафів тощо. Рекомендаційний характер зауважень фабричних інспекторів, відсутність

правового захисту робітників та правового інституційного забезпечення вирішення «робітничого питання» в кінцевому підсумку й спричинили соціальний вибух 1905 р.

Особливості формування інституційно-правового середовища розвитку підприємництва та становлення інституцій його соціальної відповідальності перед робітниками в умовах Російської Імперії визначали патріархальність та підприємницький патерналізм. Так, у Російській імперії в процесі взаємовідносин між підприємцями та робітниками (в процесі складання професійної ієрархії, визначення соціального статусу та критеріїв мотивації праці, стану економічного положення робітників тощо) пріоритетного значення набувала заробітна плата, що нараховувалась і видавалась під егідою підприємницького патерналізму (тобто, в залежності від волі власника заводу, а не відповідно до законодавчо встановлених норм). За відсутності чітко визначеної тарифікації системи оплати праці, найбільш високооплачуваною традиційно була робота майстрів (по різних виробництвах і цехах), спеціалістів вузького профілю (наладчиків, механіків), конторських службовців. Патріархальний патерналізм російських власників заводів у процесі встановлення розмірів, нарахування та процедури видачі заробітної плати домінував в Російській Імперії до 1905—1906 рр.

Процес докорінної зміни політики щодо робітничого питання у Російській Імперії розпочався з розробки (1906 р.) Міністерством торгівлі та промисловості системи законопроектів: про процедуру наймання на роботу; робочий день; медичне обслуговування робітників та страхування (від нещасних випадків і у зв'язку з інвалідністю, старістю та смертю). Законопроекти були прийняті у 1912 р., але не були реалізовані на практиці, оскільки було відсутнє їх інституційне забезпечення, у тому числі — не створено системи професійних союзів. Інститут професійних союзів (утворення яких було ініційовано підприємцями але не підтримано урядом) мав взяти на себе контроль за реалізацією проектів державного страхування на випадок інвалідності та старості, втілення проектів щодо створення лікарняних кас та унормування тривалості робочого дня. Відсутність в Російській Імперії професійних союзів у кінцевому підсумку призвело до провалу спроб віднайти механізми формування розвинутого інституційно-правового середовища розвитку підприємництва та становлення інституцій його соціальної відповідальності, вирішити «робітниче питання» мирним шляхом. Такі «інституційні пастки» у майбутньому призвели до загострення революційної ситуації в країні.

Література

1. Історія народного господарства та економічної думки України. Зб. наук. праць. — Вип.41. — К.: ДУ «Інститут економіки та прогнозування НАН України», 2008. — 300 с.
2. История предпринимательства в России: XIX — начало XX века. Вып.4: Сб. статей / Под ред. А.Л.Дмитриева, А.А.Семенова; Высшая школа менеджмента СПбГУ. — СПб.: Изд-во «Высшая школа менеджмента», 2008. — 452 с.
3. Сборник узаконений, правил и распоряжений по делам, касающимся фабричной инспекции. — Выпуск II. — Петербург, 1899 г. — 1036 с.
4. Собрание речей т.т. Депутатов Государственной думы I и II созыва. — СПб.: Тип. «Разумь», 1908. — 685 с. — XXI с.
5. Сборник узаконений, правил и распоряжений по делам, касающимся фабричной инспекции. — Выпуск III. — Петербург, 1899. — 1073 с.
6. Установление о промышленности. — Свод Законов. — СПб., 1899. — Т. XI. — Ч. 2. — XXIII с. — 1369 с.
7. *Фармаковский С.П.* К вопросу о законодательном регулировании синдикатов и трестов. Доклад, читанный в Императорском Русском Техническом обществе 5 февраля 1910 г. — СПб. 1910. — 274 с.
8. Государственная Дума. Третий созыв. Стенографические отчеты 1912 г. Сессия пятая. Часть II. — СПб., 1912. — XI с. — 1046 с.

Стаття надійшла до редакції 18.05.2010 р.

Н. М. Костюченко,
Сумський державний університет

ПІДХОДИ ДО ОБҐРУНТУВАННЯ ІНСТИТУЦІЙНИХ РІШЕНЬ У СФЕРІ ПРИРОДОКОРИСТУВАННЯ

АНОТАЦІЯ. У статті наведено науково-методичний підхід до обґрунтування інституційних рішень у сфері природокористування. Запропонований підхід на прикладі м. Суми надає можливість диференціювати зони зелених насаджень за величиною потенційного збитку довіллю від їх переведення у території іншого призначення та обґрунтувати, які зони потенційно можуть бути переведені у території іншого призначення, а які обов'язково мають залишитися зонами зелених насаджень.

КЛЮЧОВІ СЛОВА. Сталий розвиток, інституційне рішення в сфері природокористування, економічний збиток від забруднення навколишнього середовища, зона зелених насаджень.

Сьогодні економічна теорія і практика все гостріше стикаються з обмеженістю ресурсів, з вичерпним характером невідновних природних ресурсів і недостатністю асиміляційних властивостей природи для переробки відходів та забруднень, спричинених ді-